

אבי שגיא • דב שוורץ

קהילה מהפכנית בעולמה של מסורת
לדרכו של מכון שלום הרטמן

אֶלְרָא

סדרת דעת תבונות

העורך הראשי:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
המשוררת מיתר מורן
פרופ' עודד מימון
ד"ר שועי רז

אבי שגיא • דב שוורץ

קהילה מהפכנית בעולמה של מסורת לדרכו של מכון שלום הרטמן

מכון שאלום הרטמן
SHALOM HARTMAN
INSTITUTE שלום הרטמן

הוצאת אֶלֶרָא

עורך לשון: אביה יקותיאל

מסת"ב: 8-91-7773-965-978 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ה – 2025

© Copyright 2025 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

idra.org.il

סידור, עימוד והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

מבוא: מכון שלום הרטמן כמסע של חברותא.....	7
פרק ראשון: על הטקסט – הטקסט כמפגש דיאלוגי ..	25
פרק שני: מיסוד – המעבר מבית מדרש אל מכון שלום הרטמן.....	51
פרק שלישי: דגמים – בית המדרש השכלתני	62
פרק רביעי: דגמים – בית המדרש הקבלי	86
פרק חמישי: הזיקה לעולמו של הרב סולובייצ'יק	105
פרק שישי: נאמנות ביקורתית ואחריות ציבורית – צמיחתה של אינטלקטואליות יהודית חדשה	115
חתימה	143
ביבליוגרפיה	147

מבוא

מכון שלום הרטמן כמסע של חברותא

רבים מהעומדים בפתח שערי מכון שלום הרטמן ברחוב גדליהו אלון בירושלים נפעמים לנוכח יופיו של המקום. המתחם מחולק בין שלושה מבנים: משני צדדי המכון, הימני והשמאלי, מצויים שני מבני אבן ירושלמית הבנויים בסגנון הרודיאני, המהדהד את זיכרון ירושלים מהעידן הקדום. המבנה הימני מכיל את המנהלה של המכון, וכן חדרי עיון גדולים שבהם פרושים גם ספרים מספריית המחקר של המכון. המבנה השמאלי כולל בתוכו חדרי חוקרות וחוקרים, חדרי סמינרים רחבי ידיים וכן ספרייה ייחודית. כל ספרייה מספקת תמונה על דמותם של המשתמשים בה. אכן ספריית המכון ייחודית: נמצא בה מיטב ספרות העיון והמחקר בתחומי היהדות, ההגות הפילוסופית, ספרות העולם והספרות העברית. היא משמשת בית לבאי המכון: תלמידות ותלמידים, חוקרות וחוקרים, נשות ואנשי חינוך. היא משקפת היטב את מנעד הנושאים שעמם מתמודד המכון. שני המבנים הם היכין והבועז של המבנה המרכזי – בית המדרש, מקום

כליל יופי והדר. למרגלות שני המבנים, שהם מעין נהרות הנשפכים, מצוי בית המדרש שהוא ליבו של המכון. בו מתקיימים סמינריונים והרצאות, חלקם לנשות ואנשי המכון וחלקם לציבור הרחב. זהו ליבו הפועם של המכון, בו באה לידי ביטוי פומבי המחויבות לציבוריות הישראלית וליהדות העולם.

שירתו של ביאליק תלווה אותנו במסה זו, שכן ביאליק הוא הכוהן הגדול של שיבת הספרות התלמודית והיהודית הקלאסית ללב חיי התחייה לאומית. בניגוד להוגים ויוצרים ציונים אחרים, שביקשו לדלג על מכלול היצירה הרבנית שרובה נוצר בגלות בבל והמזרח, וחלמו על שיבה אל המקרא, קרא ביאליק להחזרת ספרות זו למרכז חיי הקיום היהודי בהווה. מאמרו הנודע "הלכה ואגדה" מסתיים בקריאה הנודעת:

בואו והעמידו עלינו מצוות!

יותן לנו דפוסים לצקת בהם את רצוננו הנגד
והרופס למטבעות מוצקות וקיימות. צמאים
אנו לגופי מעשים. תנו לנו הרגל עשיה מרובה
מאמירה בחיים, והרגל הלכה מרובה מאגדה
בספרות.

אנו כופפים את צוארנו: איה עול הברזל? מדוע
לא תבוא היד החזקה והזרוע הנטויה?

הקריאה של ביאליק שיקפה את הפנים האחרות של קינתו על בית המדרש. הוא ביקש להעמידו על כנו כמרחב קיומי תוסס המטביע את חותמו על החיים הממשיים. בית המדרש של מכון שלום הרטמן, בניצוחו של הרב פרופ' דוד הרטמן, נענה לקריאה זו. מכלול יופיו של מבנה המכון ובית המדרש התוסס

שפועל בתוכו, הם התשובה לקריאתו של ביאליק ולקינתו
בשיר "לפני ארון הספרים":

אֶת־פֶּקֶדֶת שְׁלוֹמִי שָׂאוּ, עֲתִיקִי גִוִּילִים,
וּרְצוּ אֶת־נִשְׁיָקֶת פִּי, יִשְׁנֵי אֲבָק.
מְשׁוּט אֶל־אֵי נֶכֶר נִפְשֵׁי שָׁבָה,
וּכְיוֹנֶת נְדוּד, עֵיפֶת גֶּף וַחֲרָדָה,
תְּטַפֵּחַ שׁוֹב עַל־פֶּתַח קֶן־נְעוּרֶיהָ.
הֲתִכְרִינִי עוֹד? אֲנֹכִי פִּלּוֹנִי!
[...]

בְּעֲלִית קִיר, בְּתוֹךְ בֵּית־מִדְרָשׁ שׁוֹמֵם,
אֲנִי הֵייתִי אַחֲרוֹן לְאַחֲרוֹנִים,
עַל־שִׁפְתֵי פֶרֶפְרָה וּמֵתָה תִּפְלֹת אֲבוֹת,
וּבִפְנֵת סֵתֶר שָׁם, עַל־יַד אֲרוֹנְכֶם,
לְעֵינֵי דַעַךְ כָּלִיל גֵּר הַתְּמִיד.
[...]

אֲבִיטָה, אֶרְאֶה – וְלֹא אֶפִּירְכֶם, זְקֵנִים,
מִתּוֹךְ אוֹתִיּוֹתֵיכֶם לֹא תִבְטָנָה
לְתִהְיוֹת נִפְשֵׁי עוֹד עֵינַיִם פְּקוּחוֹת,
עֵינַיִם נוֹגוֹת שֶׁל יִשְׁיֵשִׁי קֶדֶם,
וְלֹא־אֶשְׁמַע עוֹד מִשָּׁם אֶת־לֶחֶשׁ שִׁפְתוֹתֵיהֶם,
הַדּוֹבְבוֹת בְּקֶבֶר נִשְׁכַּח מִנִּי רָגֶל.
כְּחֲרוֹזֵי פְּנִינִים שְׁחֲרוּת, נִתַּק חוּטֶם,
טוֹרִיכֶם לִי; נִתְאַלְּמֵנוּ דְּפִיכֶם
וְכָל־אוֹת וְאוֹת לְנִפְשָׁהּ הִיא יְתוּמָה –
הָעֵינִי כִּהְתָּה אִם־אֲזֵנִי כִּבְדָּה?
אוֹ־אַתֶּם רָקֵב אַתֶּם, מִתִּי עוֹלָם,
וְשָׂרִיד אֵין לָכֶם עוֹד בְּאַרְץ חַיִּים,
וְאֲנִי לִשְׂוֹא, כְּגִנָּב בַּמַּחְתָּרָת,
בְּלִי־גֵר וּפָנָס עִם הָאֵת גִּשְׁשֵׁתִי

בְּתוֹךְ מַחְלוֹת עֶפֶר וּבְמַחֲשָׁכִים,
וְאַחֶפֶר יוֹם וְלַיְלָה אֶת קְבָרֵיכֶם
[...]

וְאַתֶּם כּוֹכְבֵי־אֵל, נְאֻמְנֵי רוּחִי
וּמִפְרָשֵׁי לְבִי,
מִדּוּעַ תַּחֲשׂוּ אִתָּם, לָמָּה תַּחֲשׂוּ?
הָאֲמָנָם אֵין לְעַפְעֵף זְהַבְכֶם דָּבָר
וְרָמֵז קָל לְהַגִּיד לִי וְלִלְבָבִי?
אוֹ אוֹלֵי יֵשׁ וְיֵשׁ – וְאַנִּי שִׁכַּחְתִּי לְשׁוֹנְכֶם
וְלֹא־אֶשְׁמַע עוֹד אֶת־שִׁפְתֵיכֶם, שִׁפְתֵי הָרָזִים? –
עֲנוּנִי, כּוֹכְבֵי־אֵל, כִּי־עֲצֹב אָנִי.
תְּמוּז, תִּרְ"ע.

קינת ביאליק היא קינת היחיד מול ארון ספרים שרחק ממנו. ארון ספרים זה הוא ארונו של היחיד: האדם היחיד מול ספרייתו. לארון הספרים של ביאליק שוב אין מושב בחיים, בראש ובראשונה בחיי המשורר עצמו. ביאליק לא חי במרחב אוטונומי סגור: הוא היה חבר לקהילת בית המדרש שפסק מלפעול. שוב אין קהילה המנהלת דיאלוג עם הספרים. בדיאלוג נעדר זה, לא נאבקת קהילה על משמעות הטקסטים בחייה; חיים שבהם הטקסט נחוה כמפגש ועימות. שירת היחיד של ביאליק היא שיר קינה לארון ספרים שחדל מלהיות מרחב דיאלוגי חי, בתוך מרחב חיים ממשי המגולם בבית המדרש. כשארון הספרים ננטש, ננטש גם בית המדרש ועולם התורה דמו. רגע זה ממלא את ביאליק בכאב עמוק המבטא את האינטימיות שבין היחיד, ביאליק, ובין בית המדרש בו השכינה שוכנת. שירתו נעשית לקולה של השכינה המתרפקת על לב אוהביה שנטשוה:

כָּלֶם נִשָּׂא הָרוּחַ, כָּלֶם סַחֵף הָאוֹר,
שִׁירָה חֲדָשָׁה אֶת־בֶּקֶר חַיִּיהֶם הִרְנִינָה;
וְאֲנִי, גּוֹזֵל רֶךְ, נִשְׁתַּכַּחְתִּי מִלֵּב
תַּחַת כִּנְפֵי הַשְּׂכִינָה.

בְּדָד, בְּדָד נִשְׁאַרְתִּי, וְהַשְּׂכִינָה אֶף־הִיא
כִּנֵּף יְמִינָה הַשְּׂבוּרָה עַל־רֹאשֵׁי הָרַעֲיָדָה.
יָדַע לְבִי אֶת־לִבָּהּ: חֹרֵד חֹרֵדָה עָלַי,
עַל־בָּנָה, עַל־יַחֲיִידָה.

כָּבֵר נִתְגַּרְשָׁה מִכָּל־הַזְּוִיּוֹת, רִקְעֹוד
פְּנֵת סֵתֵר שׁוֹמֵמָה וְקִטְנָה נִשְׁאַרָה –
בֵּית־הַמִּדְרָשׁ – וְתַתְּכֶם בִּצְלֵי, וְאֶהֱי
עֲמָה יַחַד בַּצָּרָה.
[...]

חָרַשׁ בִּכְתָּה עָלַי וְתַתְּרַפֵּק עָלַי,
וּכְמוֹ שָׂכָה בְּכִנְפָּה הַשְּׂבוּרָה בַּעֲדִי:
"כָּלֶם נִשָּׂא הָרוּחַ, כָּלֶם פָּרַחוּ לָהֶם,
וְאוֹתָר לְבַדִּי, לְבַדִּי..."

וּכְעֵין סִיּוֹם שֶׁל־קִינָה עֲתִיקָה מְאֹד,
וּכְעֵין תַּפְלָה, בְּקִשָּׁה וְחֹרֵדָה כְּאַחַת,
שִׁמְעָה אֲזִנִּי בְּבִכְיָה הַחֲרִישִׁית הִיא
וּבְדִמְעָה הִיא הָרוֹתַחַת –
תְּמוּז, תִּרְס"ב.

בניגוד לבית המדרש וארון הספרים של ביאליק,
בית המדרש של מכון שלום הרטמן הוא מרחב חיים
דיאלוגי־חינוכי, שבו הקהילה פוגשת את הטקסט

והטקסט פוגש בה. זהו מפגש שבו חווים השותפים מאבק בשאלת המשמעות של הטקסטים בחייהם. אכן, בית המדרש הוא הים שכל הנחלים זורמים אליו. וזרימה זו לא מסתיימת בו.

המדרגות שבצידו הימני של המכון מובילות אל בית הספר לבנים של מכון שלום הרטמן, הכולל חטיבת ביניים וחטיבה עליונה. לא רחוק משם ממוקם בית הספר לבנות של המכון. מכלול חינוכי זה משקף את החיים של ארון הספרים; בבית ספר זה מתחנכים התלמידות והתלמידים לממש את מלאות המחויבות והקיום היהודי, שאותם נתאר בהמשך, בתוך מרחב החיים הממשיים והיומיומיים. בצדו הימני של המכון שוכן "החדר של דוד הרטמן", המכיל את ספרייתו האישית. זה מונומנט מיוחד של ספרים "נושמים וחיים"; ספרים המקיפים את מנעד הקיום היהודי והאנושי. בחדר זה למד דוד הרטמן ז"ל, ובו ניהל חברותא ושיח לימודי עם חברים ועמיתים. בהתאם למורשת זו מתקיימים בו לעיתים מזומנות שיח של קבוצות לימוד.

מסע קצר זה במבנה המכון צופן בחובו את מכלול תכליותיו של מכון שלום הרטמן. מכון זה לא נועד ליצור קהילה אקדמית שעניינה רק בידע; הוא גם לא נוצר כמעין ישיבה, שתכליתה תלמוד תורה תאורטי. במכון נאבקים הלומדים על הבנת מכלול היצירה של תרבות ישראל. מכון הרטמן משקף תובנה חדשה על משמעות הקיום היהודי, ועל המחויבות הקיומית בעת הזאת כאן בישראל ובעולם היהודי. מכלול המבנה המפואר הוא מעין ראשו של סלע הנטוע בליבו של ים. התגבשות של תנועת חיים עמוקה, דינמית ובלתי פוסקת.

כיצד נוצר מבנה זה? מהו הארוס שהניע את ההיסטוריה של המכון והוביל אותו להיות מה שהוא?

התשובה לשאלה זו מפנה אותנו אל מייסד המכון – הרב פרופ' דוד הרטמן. אי אפשר להבין את המכון ומוסדותיו מבלי להפנות את הזרקור אל איש מיוחד זה. אך לא ניכנס כאן לתיאור ביוגרפי מפורט של חיי דוד הרטמן, כי-אם נסתפק בתמונה כוללת שלו.

דוד הרטמן נולד בשנת 1931 בארה"ב, למשפחה מבני הישוב הישן בירושלים. השכלתו שילבה בין אקדמיה לבין עולם התורה; הוא היה רב וד"ר. שילוב זה היה נפוץ בקרב האורתודוקסיה המודרנית בארה"ב, ומורו המובהק של הרטמן היה הרב יוסף דב סולובייצ'יק, שהיה מוכתר הן בתואר רב והן בתואר ד"ר.

לכאורה, דוד הרטמן צעד בנתיב מוכר וסלול של שילוב בין מחויבות דתית למחויבות מדעית. אולם מבט מקרוב מלמד שדרכו הייתה מורכבת יותר. הוא פרש משיבה-אונברסיטה ללמוד וללמד באוניברסיטאות פורדהם ומקגיל. במקביל כיהן כרב של קהילות. נפשו כמהה לעלות לארץ ישראל. כמיהה זו ביטאה לא רק רצון לחזור אל המרחב שהוא ציר הקיום היהודי, אלא להגשים חזון של התחדשות פנים יהודית. הוא לא הסתפק בלימוד הישיבתי המסורתי בנוסח "בריסק" שאימץ הרב סולובייצ'יק כמורשת אבותיו, וביקש דרך חדשה שבמסגרתה המסורת היהודית וההלכתית תהיה קשובה לאתגרי ההווה. המחויבות להווה נבעה אצל הרטמן מתוך עמדה דתית עמוקה, שלפיה את חיי ההווה הפקיד האל בידי בני האדם. תורת ישראל היא מבחינתו תורת חיים, וחייבת להיות קשורה לחיים, יונקת מהם ומשפיעה עליהם.

האתגר שהעמיד הרטמן בא לידי ביטוי מיוחד עם עלייתו לארץ לאחר מלחמת ששת הימים בשנת 1971. עם בואו לארץ ביקש דוד הרטמן למצוא חברותא, היינו

מי שיוכל לשבת וללמוד עמו תלמוד. לימוד בחברותא אופייני לעולם הישיבות. כבר בתלמוד נאמר: "או חברותא או מיתותא" (בבלי, תענית כג ע"א). קביעת התלמוד משקפת עמדה קיומית המתייחסת לחשיבות מרחב החיים החברתיים: בהיעדר חיים חברתיים, המוות עדיף. אבל בעולם התורה, בישיבות, מושג החברותא ביטא עמדה אחרת הניוונה מדברי המדרש: "ר' חמא בר' חנינא פתח: 'ברזל בברזל יחד' וגו' (משלי כז יז). אמר ר' חמא בר' חנינא אין סכין מתחדדת אלא ביריכה של חברתה, כך אין תלמיד חכם משבח אלא בחבירו, שנאמר 'ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו'" (בראשית רבה, ויצא, פרשה סט). התלמוד במסכת תענית, והמדרש בבראשית רבה, מציבים שתי גישות שונות לחשיבות החברותא: התלמוד מציג עמדה קיומית, שלפיה חיי אדם הם ביסודם חיים חברתיים. קביעה זו מהדהדת את תפיסתו של אריסטו שלפיה האדם הוא יצור מדיני-חברתי. בהתאם לכך הצביע מרטין היידגר על כך שחווית הבדידות היא העדות לאופיו החברתי של האדם, שכן לולא היה האדם יצור חברתי הוא לא היה חווה בדידות. בניגוד לכך, המדרש מציב עמדה חינוכית-פדגוגית שלפיה יש יתרון ללימוד המשותף על פני הלימוד העצמי. תפיסת עולם זו מבטאת היטב את חשיבות השיח הלימודי, כשיח ביקורתי המאפשר לבחון עמדות שונות, להתעמת בנוגע להן ולהגיע להבנה וידיעה עמוקות יותר.

חיפושיו של הרב פרופ' דוד הרטמן אחר חברותא, שיקף צירוף של שתי התפיסות התלמודיות כאחד. הוא האמין בחשיבותה של הקהילה כיסוד המכונן חיים אנושיים, והוא האמין גם בערך הקוגניטיבי העדיף של למידה משותפת. אבל דוד הרטמן חיפש חברותא לתכלית נוספת: הוא חיפש חברותא שעומדת על נסות לפצח

את משמעות הטקסטים היהודיים לעולם החיים הרלוונטי בעת הזאת. הוא לא חיפש ידע המנותק מהחיים, אלא ידע שיש לו רלוונטיות לחיי ההווה. הוא חיפש אחר עמיתים שיהיו שותפים עימו למסע המשמעות. שאלת היסוד שהנחתה אותו הייתה: "מה הטקסט רוצה לומר לי, דוד הרטמן, בעת הזאת". ותיקי המכון, שלמדו בחברותא עם דוד הרטמן, זוכרים שבמהלך לימוד סוגיה היה קורא בקול גדול: "מה אביו רוצה לומר לי עכשיו?", "למה הקביעה התלמודית הזאת חשובה?". הוא חיפש את הזיקה בין ארון הספרים לבין החיים. באחת השיחות סיפר הרטמן, שההכשרה שקיבל לרבנות בישיבה-אוניברסיטה הייתה מיסודת על הכנת תשובות הלכתיות לשאלות אפשריות של אנשי הקהילה. והנה, כאשר התמנה לרב קהילה, הוא המתין שבוע, שבועיים ויותר, ואף לא אחד ניגש לשאול אותו דבר. או אז הבין שהתורה איננה מחוברת לחיים. הוא נטל על עצמו את המשימה להפוך את התורה לתורת חיים.

הרב ד"ר דניאל הרטמן, נשיא המכון, מבהיר כי מה שהנחה את אביו הייתה בקשה בלתי מתפשרת לאמת. הוא חיפש את האמת בתלמוד, והאמת מובילה מבחינתו לרלבנטיות לעולם מודרני. "הוא רצה לשנות את הגורל היהודי לנוכח עולם מודרני". חיפוש האמת היה עבור דוד הרטמן משימת חיים קיומית; היא חייבה אותו למאבק מתמיד על קיומו. זה היה המניע להקמת בית המדרש כמקום שבו ייאבק דוד עם אחרים על האמת.

בשלהי שנות השבעים של המאה הקודמת, הרב פרופ' דוד הרטמן קיבץ סביבו צעירים בוגרי ישיבות, סטודנטים באקדמיה, רובם בוגרי ישיבות "הסדר". הצעירים הללו, כולם באמצע שנות העשרים שלהם, השתתפו בבית המדרש במשך חמישה ימים בשבוע. צבי זוהר, מוותיקי

בית המדרש והמכון, סיפר כי נדבן מקנדה הציע לרב פרופ' הרטמן שיממן אותו כאשר החליט לעלות לארץ. הרטמן סירב באלגנטיות לקבל מימון אישי, אבל ביקש מימון לבית המדרש. הצעירים התמודדו עם שאלת המשמעות של הטקסטים לעולם החיים היהודי. יחדיו ישבו ולמדו את דפי התלמוד הבליים מזוקן והחיו אותם. יחדיו גישרו על פער הדורות. התנאים, האמוראים, הרמב"ם וכל דורות הלומדים הוזמנו אל השולחן ליטול חלק בהתמודדות עם שאלת משמעות הטקסט בחיי האדם.

בשנה הראשונה התמנו פרופ' מנחם כהנא והרב מנחם פרומן כר"מים, דהיינו כמגידי שיעור. חיבור זה הוא ייחודי: מנחם כהנא, לימים מגדולי חוקרי הספרות התלמודית, ביטא את מיטב ההישגים של חקר התלמוד האקדמי. מנחם פרומן, לימים רב מכהן שפעל רבות בשדה התחיה הדתית, ביטא את החוויה הדתית שכוונה את עולמו של דוד הרטמן, שדתיותו נבעה ממעמקי נפשו. לאחר שנה הופסקה עבודתם של כהנא ופרומן. הרב פרופ' הרטמן החליט שבית מדרש צריך להיבנות על ידי דיאלוג בין החברים, וכל חבריו היו צריכים בתורם ללמד את השיעור השבועי. כך נוצרה חבורת הלומדים הראשונית, שכוונה את עצמה כקהילה לומדת. בין ראשוני החברים נמנו מי שלימים יהיו חלקם פרופסורים וחוקרים מובילים: נעם זוהר, צבי זוהר, חגי בן ארצי, ישראל קנוהל וחברים נוספים.

חברי בית המדרש עצמם הובילו את הלימוד. בכל לימוד הובל הדיון על ידי חבר אחר, וגם דוד הרטמן עצמו היה מוביל את הדיון לפי תורו בסבב. היה זה חידוש גדול וחשוב – חברי בית המדרש עצמם מעבירים את השיעורים, ובכך היו שותפים להוראה מבלי שהם נסמכים על גורם סמכותי. בית המדרש עבר אפוא שינוי דרמטי:

הוא נעשה לחבורת לומדים שוויונית ובלתי היררכית. הרב ד"ר דניאל הרטמן מסכם ואומר: "אבי חיפש מקום ליהדות שלו, ומצא אותו בבית המדרש שהקים".

ערך השוויון התבטא גם בפתיחת שערים מגדרית של בית המדרש. בתוך כחמש שנים לייסודו הצטרפו לבית המדרש גיל הר אבן ורות קלדרון, והן תרמו לאופי המיוחד של קהילת לומדי התורה. לימים עזבו שתיהן את בית המדרש, והקימו מסגרת חדשה של לימוד תורה לדתיים וחילונים, "אלול". בית המדרש בראשותו של הרב פרופ' הרטמן היה מוכן לקלוט את "אלול", אולם מסיבות שונות לא יצא הדבר אל הפועל. לימים נכנסו לבית המדרש נשים נוספות: שולמית פירסטנברג ובברלי גריביץ.

בעידן של המעבר מבית המדרש למרכז מחקר, הצטרפו למכון הפרופסוריות חנה ספראי, תמר רוס ואחרות. שילובן של נשים במסגרת מכון המחקר מבטא תפיסת עולם פמיניסטית, ששללה את מיקומן של נשים בשולי הקיום היהודי. קהילת המכון היא קהילה של נשים וגברים השותפים למחויבות לחיי שוויון, ולמסע חיים שבמסגרתו המסורת היהודית הקלאסית תתפרש מחדש בהתאם להשקפת עולם זו.

בתורת הפרשנות רווחת ההבחנה בין משמעות (meaning) לבין משמעותיות רלוונטית (significance). לפי הבחנה זו, המושג "משמעות" מסמן את המצוי בטקסט עצמו. לקורא אין מעמד מיוחד, היפוכו של דבר: הקורא אמור להגיע אל הטקסט עצמו ואל המצוי בו. הטקסט הכתוב הוא השער הבלעדי להבנה של משמעותו. משמעות הטקסט מצויה "שם", מעבר לקוראיו. לעומת זאת, העמדה המניחה את המשמעותיות הרלוונטית מקנה חשיבות לקורא. הוא לא רק הנמען הפסיבי של הטקסט,

הוא הסובייקט המבקש לחלץ מהטקסט תשובות לשאלות היסוד של חייו: כיצד עליו לחיות ומה עליו לעשות. הלומד מתמודד על חייו באמצעות הטקסט הנלמד. הלומד מביא את עצמו אל הטקסט, ואת הטקסט אל חייו; הוא יוצא החוצה אל עבר הטקסט, וחוזר פנימה אל חייו ואל עצמו. הטקסט הוא ציר יסודי אחד, וצירו האחר הוא הלומד; הם מנהלים יחדיו דיאלוג. הטקסט מספק נתונים ומקשה על הלומד, והלומד מבקש להביא את הטקסט אל עולמו. במקום זה בדיוק הופיע בית המדרש של מכון הרטמן.

שני כותבי המסה, אבי שגיא ודב שוורץ, נפגשו זמן רב לפני הדיאלוג שהם מנהלים ביניהם במסגרת פעילותם במכון הרטמן. שניהם עמיתים באוניברסיטת בר אילן במחלקה לפילוסופיה. הצטרפותו המאוחרת של דב שוורץ למרכז המחקר במכון הרטמן, שבו אבי שגיא היה חבר זה מכבר, הולידה דיאלוג שבמסגרתו כתבו יחדיו שבעה ספרים, ועוד היד נטויה. עתה הגיע זמן הרפלקסיה, ניסיון לציין את האקלים המיוחד של בית המדרש הדיאלוגי של מכון שלום הרטמן שהפך למרכז מחקר. אבי שגיא זוכר כי אחד מחברי בית המדרש אמר לו פעם: "אלמלא מכון הרטמן והלימוד בו, איני משוכנע שהייתי נשאר יהודי". חבר זה נאבק אז וגם היום על משמעות חייו כאדם, כיהודי וכמאמין. בית המדרש אפשר לו מאבק זה ועודד אותו. בבית המדרש שכונן הרב פרופ' דוד הרטמן נאבקו הלומדים על עצמם, על קיומם כיהודים, ועל משמעות היהדות בחייהם. הם השיבו חיים לטקסטים היהודיים. במסה זו לא נעסוק בתיעוד כרונולוגי של התפתחות

מכון הרטמן מראשיתו. גם אם נספר את הסיפור ההיסטורי, ענייננו כאן אחר לחלוטין: אנו מבקשים לעמוד על המהפכה העמוקה שחולל מכון שלום הרטמן. מהפכה זו התבטאה בכינונו של בית מדרש ייחודי, אותו נסמן במונח: "בית מדרש דיאלוגי". את הגישה הדיאלוגית לטקסט, שהנחתה במידה רבה את לומדי בית המדרש, אנו מתארים בפרק הראשון. בית המדרש שנוצר והובל על ידי הרב פרופ' דוד הרטמן עם חבורת צעירים וצעירות, הוליד יצירה תרבותית חינוכית ענפה. בית המדרש היה, והינו, המסד של מה שלימים יסומן במונח "מכון שלום הרטמן". מכון זה כולל את מרכז המחקר ואת האגפים החינוכיים. במקביל נרצה לעמוד גם על השורשים ההיסטוריים והרעיוניים של המהפכה הנזכרת.

כפי שנראה בהמשך, בית המדרש הייחודי הצמיח דיסציפלינת מחקר ייחודית בתחום מדעי היהדות, המכונה "אסכולת הרטמן". אסכולה זו נוסדה על ידי חברי בית המדרש ונושאת את החותם הייחודי של דור הראשונים שהיו שותפים לדוד הרטמן במסע הקיומיות. אפשר לאפיין את קבוצת המייסדים של בית המדרש כדלהלן: רובם המכריע היו בוגרי מערכות חינוך דתיות, ולא דווקא ישיבות תיכוניות, וכן בוגרי ישיבות הסדר, שהיו גם בראשית לימודיהם האקדמיים בדיסציפלינות שונות: מקרא, תלמוד, מחשבת ישראל, פילוסופיה, מדעי המדינה וסוציולוגיה. הם התקדמו בלימוד טקסטים קנוניים תוך בחינת ההשלכות הקיומיות והרלוונטיות שלהם.

פעולת בית המדרש ניזונה מההשראה של מייסדו – הרב פרופ' דוד הרטמן הן מבחינת האופי האקדמי הן מבחינת המזג הסוער והתנוודות. תופעה זו של הקמת מרכז המחקר נעשתה בדרך דיאלקטית ולא כהתפתחות טבעית. הצעירים שהיו באמצע שנות העשרים לחייהם

החלו לסיים את עבודות המחקר המתקדמות שלהם באוניברסיטאות, והחלו להיקלט בהן. או אז כבר לא יכלו להיות חברים מלאים בבית המדרש במשך חמישה ימים. התעורר אצלם צורך לבטא את עצמם גם בכתיבה מחקרית. בהדרגה נעלם בית מדרש. ד"ר דניאל הרטמן טען, כי מבחינת התודעה של אביו היוו הכנסים לפילוסופיה שערך המכון מעין תחליף לבית המדרש. שם מצא את הדיאלוג עם מלומדים כמו הפרופסורים מייקל וולצר וסידיני מורגנבר.

את מקומו של בית המדרש תפס המכון ללימודים מתקדמים, שהסיט בהדרגה את משקל הכובד אל המחקר. מבחינת הרב פרופ' דוד הרטמן, מרכז המחקר נועד למצוא את האזון, את שביל הזהב, של האמת, המשמעות והמסורת. תהליך המיסוד התנהל בניצוחו של דניאל הרטמן, כשהתמנה לסגן נשיא ולאחר מכן לנשיא המכון. הלומדים שנעשו חוקרים גיבשו בהדרגה תפיסת עולם מחקרית חדשה, ששיקפה את האופן שבו הם למדו בבית המדרש. חברי בית המדרש הביאו אל הלימוד את עולמם הערכי ואת מכלולי הידע שנשאו. הלימוד בבית המדרש ביטא את מה שגאדמר כינה "מיזוג אופקים", שאותו נתאר בפרק השני של הספר. יחד עם זה, המעתק מבית המדרש אל מרכז מחקר הוביל גם להרחבת מעגל החברים במרכז. למכון הרטמן הצטרפו חוקרים שלא היו שותפים לתהליך של המעבר מבית מדרש למרכז מחקר, שעליו, כאמור, נרחיב בפרק השני.

מרכז המחקר של מכון הרטמן הוא הלב הפועם של "מכון שלום הרטמן בירושלים". במרכז זה ממשיכים חברות וחברי המכון ללמוד בצוותא, בסמינריונים שונים. חברות וחברי המכון רואים בלימוד היסודי הבית-מדרשי את תשתית קיומם כחוקרות וחוקרים, כיהודים וכבני-אדם.

זאת גם אם רוב חוקרות וחוקרי המכון בעת הזאת לא חוו את בית המדרש המקורי שממנו צמח מכון שלום הרטמן. אכן, חלק מחברי המכון בעבר, ומיעוטם בהווה, ישבו ולמדו בבית המדרש הדיאלוגי, אבל במרוצת השנים התווספו חוקרות וחוקרים שחלקם למדו במסגרות הלימוד השונות של מכון שלום הרטמן. חלקם באו מבתי מדרש לסטודנטים שמכון הרטמן טיפח ובו הנחיל את מסורת הלימוד הבית מדרשית, וחלקם הצטרפו במישרין אל מרכז המחקר. מרכז המחקר מתאפיין בגיוון הדיסציפלינרי של חברות וחברי המחקר. גיוון זה ראשיתו כבר בבית המדרש הראשוני של המכון. חברות הלומדים הביאה אל הלימוד את הידע מהדיסציפלינות השונות שאותן הם למדו. במרוצת הימים גיוון זה הוליד את מה שמכונה כאמור "אסכולת הרטמן", המשתקפת במחקר הנשען על יסודות בין-תחומיים ורב-תחומיים. כך לדוגמא חוקרי מקרא ותלמוד נעזרים במערכות מושגיות הלקוחות מהפילוסופיה, ביקורת התרבות והשיח, פמיניזם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, וכיוצא באלה. שילוב זה בין קפדנות מקצועית בתחום נתון לבין פתיחות בין-תחומית, אופיינה כבר על ידי ישעיהו ברלין כצירוף שבין 'קיפוד' ל'שועל'. הקיפוד מתמקד בתחומו הגדור, ואילו השועל מחפש נתיבים חדשים ופורץ לו דרך אחרת להגיע אל יעדיו. יתר על כן, במכלול הספרים שנולדו במכון בולטת האחריות להווה, בין בעקיפין ובין במישרין. קשה להחמיץ את הצירוף הייחודי בין כתיבה בין-תחומית לבין האחריות הקיומית. לא נוכל לפרט כאן את הספרייה הגדולה שנוצרה על ידי חוקרות וחוקרי מכון שלום הרטמן. מי שיחפש במרשתת מידע על חוקרי המכון ופרסומיהם, לא יחמיץ את החידוש שבהם, המשקף את התבנית שצוינה כאן.

נוכל לעמוד על טיבו של מרכז המחקר במכון שלום הרטמן על ידי השוואתו למכונים ללימודים מתקדמים באוניברסיטאות השונות בארץ ובעולם. מכון ללימודים מתקדמים מתמקד בדיסציפלינות מדעיות שונות, הוא מיועד להגביר את איכות המחקר ושותפים בו חוקרים נודעים בתחומי התמחותם הדיסציפלינרית. מכונים כאלה יוצרים לעיתים קבוצות עבודה בתחומים משיקים, כדי ליצור תוכנית עבודה ממוקדת ודיסציפלינרית. יתר על כן, מכונים אלה מבטאים את מיטב האתוס האקדמי של ריחוק ממרחב החיים שמעבר לאקדמיה. רלוונטיות אינה ערך באקדמיה ומוסדותיה, כי האקדמיה היא מקדש הידע. בניגוד לכך, בבית המדרש של המכון וביצירה הספרותית שנוצרה במסגרתו, העיסוק של חבריו וחברותיו חורג מהדיסציפלינה אל מרחבי הבין-תחומיות, ובמקביל מתחולל בו צירוף בין הציר הדיאכרוני – מורשת העבר, לבין הציר הסינכרוני – זמן ההווה. מרכז המחקר, בדומה לבית המדרש, מתמקד בהווה. שורשי העץ – בית המדרש ומרכז המחקר, נטועים עמוק במסורת ובמורשת, אבל נופו של העץ פונה אל העת הזאת. אסכולה זו לא מוותרת כמלוא הנימה על ערך הידע, אבל היא נוטעת אותו מחדש במכלול מרחבי הידע ובעולם החיים הממשיים.

במסגרת מסה זו נצביע על כך ששורשי בית המדרש ומרכז המחקר נטועים עמוק במסורת האינטלקטואלית היהודית. אנו מבקשים להראות בפרקים הבאים, ששורשי בית המדרש הדיאלוגי, שהפך למרכז מחקר, נעוצים בדגמים שקדמו להתפתחויות של המאה התשע עשרה ולאופן שהתקבעו מוסדות התורה במאה התשע עשרה.

המכון ממשיך מסורות שונות מתוך חדשנות. אנו מבקשים לטעון, כי מכון שלום הרטמן מהווה מעין רסטורציה של חבורות לימוד ייחודיות, שהושכחו במרוצת

הדורות. ההגות היהודית של ימי הביניים, ובמיוחד הגותו של הרמב"ם, נלמדה במסגרת חבורת לימוד, שדרכיהן דומות במובן מסוים לדרכו של בית המדרש ולמרכז המחקר של מכון שלום הרטמן. ההשראה שינק דוד הרטמן מעולמו ההגותי והרוחני, בצירוף הפאתוס הדתי הקיומי שהנחה אותו, היו המנוע שהצמיח את מכון שלום הרטמן בירושלים. נצלול אפוא לשורשי המהפכה שהתחוללה בבית המדרש.

שורה של עמיתים במכון שלום הרטמן הואילו לקרוא גרסאות שונות של חיבור זה. הערותיהם והארותיהם היו לנו לעיניים: הרב ד"ר דניאל הרטמן נשיא המכון, שרגא בר-און, נועם זוהר, צבי זוהר, אריאל פיקאר, וישראל קנוהל. תודתנו העמוקה נתונה להם על הדיאלוג המתמשך בינינו שנים רבות ועל התובנות שהעלו בפנינו. לבסוף תודה לרוני בר לב על עמלו בסידור הטקסט.

מכון שלום הרטמן, תשפ"ה